

СУТНІСТЬ ТА УМОВИ ФОРМУВАННЯ РЕНТООРІЄНТОВАНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

Abstract. The essence of a rent-oriented economic behavior is analyzed according to the theory of public choice is considered, and the sources of the formation of a rent and the motives of its appropriation in the political process are determined.

Зарубіжні економісти приділяють значну увагу дослідженню політико-економічних процесів. Разом з тим, питання політико-економічного обміну недостатньо розроблені вітчизняними науковцями. Українські реалії доводять необхідність вивчення цього явища з точки зору встановлення оптимальних меж взаємодії і присутності політики в економіці та економіки в політиці. Нехтування впливу політико-економічного обміну на становлення конкурентного середовища може призвести до ситуації, коли економіка працює лише в інтересах невеликої групи суб'єктів. Дослідження політико-економічної взаємодії знайшли своє відображення в неінституціональній теорії суспільного вибору. Одним з головних питань, що досліджується в рамках цієї теорії, є пошук політичної ренти – як прагнення отримати економічну ренту за допомогою політичного процесу. Сам термін "пошук ренти" ввела у науковий обіг Анна Крюгер [16, с. 291–301] в праці "Політична економія рентиорієтованого суспільства", однак відповідна теорія на той час була вже розроблена Гордоном Таллоком [17, с. 224–232]. Апогею розвитку дана тематика здобула в працях нобелівського лауреата Джеймса Б'юкенена [1]. Проблема політичної ренти присвячені і праці російських вчених, серед яких в першу чергу необхідно відзначити А. Заостровцева, Р. Нуреєва, А. Ослунда, Л. Якобсона та інших [8; 11; 13; 15]. Серед українських дослідників можна виділити лише окремі спроби вивчення цієї важливої проблеми. Так, наприклад, О. Длугопольський, І. Зятковський, О. Носова, Р. Пустовіт у своїх працях розглядають лише окремі аспекти впливу політичного фактора на економічне життя [7; 9; 10; 14]. Найширше ж проблеми взаємодії політики та економіки розкриті в працях В. Дементьєва.[2; 3; 4; 5].

Мета статті полягає в розробці теоретичних засад сутності та умов формування політичної ренти. Досягнення поставленої мети передбачає необхідність вирішення таких завдань: визначення економічної сутності політичної ренти в контексті теорії суспільного вибору, порівняння джерел та умов формування політичної ренти з рентою економічною, визначення принципових засад взаємодії економіки та політики. Предметом дослідження виступає система економічних відносин, що виникає

в процесі формування та привласнення політичної ренти. Методологічними засадами дослідження є положення теорії суспільного вибору, а саме – методологічний індивідуалізм, концепція "економічної людини" та аналіз політики як "процесу обміну". Державну діяльність можна звести до діяльності раціональних індивідів, що приймають рішення згідно з принципом максимізації індивідуальної функції корисності. Це означає, що в політичному житті, як і в економічному, кожен учасник дбає лише про свої приватні інтереси, шукає індивідуальну вигоду, прагне максимізувати власну функцію корисності. Об'єктом приватного інтересу, що впливає на поведінку особи, є індивідуальні блага, що отримуються особою у результаті такої поведінки. Державний агент розглядається як раціональна особа, що оцінює індивідуальну вигоду та витрати від участі в політичній діяльності. Будь-яка діяльність – у тому числі і політична – буде здійснюватись доти, доки граничні вигоди, які індивід отримує від діяльності, будуть перевищувати граничні витрати, пов'язані з її проведенням. Згідно з методологічним принципом теорії суспільного вибору, політика як взаємодія між раціональними індивідами, що переслідують власну вигоду, являє собою процес обміну. Прикладів реалізації власних інтересів за допомогою політичного процесу в українському контексті досить багато. Так, наприклад, загальновідомим є той факт, що більшість депутатів Верховної Ради України є реальними власниками великих промислових підприємств. Тому не дивно, що головний законодавчий орган держави блокує прийняття закону "Про акціонерні товариства", відсутність якого стримує і розвиток національного фондового ринку, і зростання інвестицій в корпоративний сектор як вітчизняних, так і іноземних інвесторів. Для власників-депутатів така ситуація є найбільш прийнятною, оскільки статус закритого акціонерного товариства (ЗАТ) є найзручнішим для контролю об'єктів. З іншого ж боку, очевидним є і той факт, що відсутність закону "Про акціонерні товариства" дає можливість для чиновницьких сподівань відносно подальшого перерозподілу державної власності. Аналогічна ситуація і з введенням податку на нерухомість. У розвинених країнах (наприклад, США та країни Європи) податок на нерухомість є однією з головних доходних статей бюджету. В Україні ситуація протилежна, оскільки введення податку на нерухомість передбачає, що Державна податкова адміністрація отримає повну інформацію про те, чим володіють платники податку. Блокування парламентарями даного законопроекту зумовлено небажанням оприлюднювати свою власність. У залежності ж від того, які інтереси представлені у Верховній Раді України більшістю, відбувається лобіювання окремих сфер і прийняття законодавства виключно під власні потреби.

Економічна наука пояснює домінування приватного інтересу в діяльності державних агентів такими причинами. По-перше, немає підстав вказувати на наявність спеціальних механізмів відбору, що допускають у сферу державної діяльності лише тих осіб, які не керуються власними приватними інтересами. Неможливо перевірити наявність моральних зобов'язань кандидатів на місце в політичній владі, які б полягли у створюванні колективного блага, а не максимізацію власної індивідуальної вигоди. По-друге, нелогічним є і те припущення, що державні службовці змінюють влас-

ну природу, добровільно відмовляючись від приватного інтересу і підкорюючи свою діяльність суспільним інтересам з моральних чи інших міркувань. По-третє, можливо скористатися теоретичними дослідженнями західних економістів і поставити питання таким чином: як будуть функціонувати державні агенти, якщо теоретично допустити, що у своїй діяльності вони керуються індивідуальними інтересами? Таку гіпотезу цілком можна допустити з огляду на той факт, що система політичної демократії повинна виходити з "презумпції винності" тих, хто має владу [5, с. 268].

Прагнення до максимізації приватного інтересу у сфері державної діяльності має свої особливості. Якщо у сфері економіки приватний інтерес обмежується різноманітними формами грошових доходів (зарплатою, прибутком, рентою, ціною), то в політичній діяльності приватний інтерес має більш широкий діапазон і охоплює, поряд із грошовими доходами, й інші мотиви. У політичному житті "вигода" не вичерпується матеріальними благами в тій чи іншій формі, а містить у собі також політичні, духовні, правові й інші блага. Такі мотиви, як прагнення до влади, популярності, певного соціального статусу тощо, не відіграючи значної ролі в економічному житті, у політичному – мають істотне значення. Особливість полягає також у тому, що в політичній сфері приватний інтерес носить відносно прихований, замаскований характер. На відміну від бізнесу, приватний інтерес у політиці ніколи не декларується відкрито. Ніхто і ніколи не схильний відкрито заявляти, що метою його державної діяльності (наприклад, як голови адміністрації, мера, міністра, начальника департаменту, народного депутата та ін.) є прагнення максимізувати власну вигоду – у вигляді матеріальних (грошові доходи, власність) чи нематеріальних (влада, популярність) благ. Зазвичай, декларується лише обіцянка захищати і відстоювати суспільні інтереси.

На відміну від економічної сфери, в державній діяльності поширеного характеру набуває отримання особливих рентних доходів. Під "політичною рентою" будемо розуміти сукупність індивідуальних благ (економічних, політичних, правових, духовних і ін.), які отримує чи може отримати державний агент понад грошові доходи й інші блага, отримувані ним як безпосередній еквівалент витраченої праці [5, с. 269]. Інакше кажучи, рента – це доходи, що перевищують той їх розмір, який міг бути отриманий індивідом у випадку виконання даного виду діяльності альтернативним чином за відсутності монополії на владу. Діапазон благ, що входять у зміст політичної ренти, надзвичайно широкий – від додаткових грошових доходів і розширення можливостей одержання матеріальних благ до різного роду благ нематеріального порядку (влади, поваги, престижу тощо). На відміну від економічної сфери, де монополія і пов'язана з нею рента можуть носити тимчасовий характер, в політиці саме політичне життя і держава побудовані за принципом монополії [13, с.100]. Тому політична монополія і породжувана нею можливість отримання ренти має істотні відмінності у порівнянні з економічною рентою. По-перше, політична монополія носить загальний характер і поширюється на всі галузі, сфери і рівні державного управління. По-друге, вона носить стійкий характер і не є тимчасовим явищем, що може зникнути під впливом конкуренції. По-третє, вона носить закритий характер, оскільки "вхід у галузь" жорстко регламентується законодавчими актами й охо-

роняється державою. Саме з цих причин можливість отримання рентних доходів у політичній діяльності носить не випадковий, тимчасовий характер, як це можливо у бізнесі, а є загальною і стійкою тенденцією.

Безумовно, крім безпосереднього прагнення до максимізації власної індивідуальної вигоди, державні агенти мають й інші мотиви. Зведення всіх мотивів політичної діяльності до мотивів приватної вигоди буде спрощенням реальної картини. Цілком припустима ситуація, коли можливість отримання індивідуальних благ у тій чи іншій формі не є об'єктом приватного інтересу державного агента. При цьому безпосереднім мотивом політичної діяльності (альтернативним до максимізації індивідуальних благ) виступає "служіння інтересам суспільства". Однак "інтереси суспільства" (у нашому випадку "інтереси України"), що являють собою об'єкт морального зобов'язання, за винятком ряду очевидних істин, є не більш ніж думка приватної особи про ці інтереси [5, с. 270]. Таким чином, переслідуючи, так би мовити, "інтереси України", державний агент прагне реалізувати лише власне розуміння цих інтересів. У цьому зв'язку моральний обов'язок як мотив поведінки може розглядатися як різновид індивідуальних інтересів, оскільки відбиває прагнення реалізувати індивідуальні уявлення про зміст суспільних інтересів. Тут індивідуальні інтереси і суспільні інтереси (колективне благо) збігаються тільки суб'єктивно в уявленні окремої особи. Тому той факт, що державний агент у своїй діяльності "служить інтересам суспільства" абсолютно не гарантує реальної користі від його роботи.

Крім того, всі мотиви, крім прагнення власної вигоди, мають тимчасовий, передбачуваний характер, і ними неможливо керуватися при аналізі і (особливо) при створенні "ефективних" державних організацій. Тому, визнаючи факт існування мотивів і цінностей, що виходять за рамки максимізації індивідуальної функції користності, необхідно розглядати такий мотив як домінуючий, нехтуючи дією інших мотивів людської поведінки. Внаслідок цього пропонований аналіз не відображає реальної картини вибору в політичній сфері, скоріше він показує ті тенденції, що діють і в основі яких лежить егоїстичний інтерес державних агентів.

Виробництво суспільних благ передбачає здійснення витрат державними агентами, що беруть участь у цьому процесі. Витрати державних агентів у створенні суспільних благ можуть містити в собі, по-перше, витрати виробництва благ, по-друге, "витрати боротьби", пов'язані з перерозподілом ресурсів на дані блага, і, по-третє, "втрачену вигоду" цих агентів у разі, коли колективні блага, що створюються "для всіх", ведуть до скорочення власних доходів чи можливостей їх отримання.

Отже, інтереси суспільства (тобто колективні блага) й інтереси державних агентів (тобто приватні блага для індивідуального споживання чи рента) прямо не збігаються. Таким чином, державні агенти не мають прямої зацікавленості у витратах ресурсів заради створення суспільних благ. Принаймні, можна стверджувати, що ці витрати носять обмежений характер і спираються на такі непрогнозовані мотиви, як моральні цінності. Чи діє при цьому стосовно державних агентів "невидима рука", що підкоряє їх поведінку загальним цілям? (Маються на увазі природний прямиий

зв'язок і взаємозумовленість між одержанням індивідуальних благ для себе і створенням колективних благ для суспільства.)

Припустимо, що створення виняткових благ для державних агентів (тобто ренти) здійснюється за рахунок скорочення колективних благ для суспільства (усіх його членів)[8, с. 34]. Створюючи для себе ренту, державний агент створює одночасно і витрати для себе як для члена суспільства. Однак збитки поширюються на всіх, а рентний дохід привласнюється індивідуально чи в рамках вузької групи. У державного агента втрата колективного блага для всіх "перекривається" придбанням приватного блага для себе.

Прикладом може бути модель М. Олсона [12, с. 59]. Припустимо, що існує спільнота зі 100 чоловік, де існує можливість створити колективне благо в розмірі 10 000 одиниць, тобто по 100 одиниць на кожного члена суспільства. "Вкравши" з колективного блага 100 одиниць, індивід завдає такого збитку колективному благу, при якому його власні втрати як члена суспільства складуть $1/100$ від вкраденого, тобто 1 одиницю. Висновок з цього очевидний: приватні блага будуть створюватися за рахунок колективних до того часу, поки граничні доходи державного агента (тобто рента) не будуть перевищувати його граничних втрат як члена суспільства. У нашому прикладі це означає, що для державного агента "красти" вигідно доти, доки не будуть украдені останні 100 одиниць колективного блага і його граничний дохід від крадіжки (100 одиниць) не зрівняється з його граничними втратами в колективному благу (100 одиниць). Іншими словами, межа в одержанні ренти за рахунок колективного блага (норма заміщення) досягається, коли граничні втрати в колективних благах для кожного члена суспільства дорівнюють його граничним доходам у вигляді ренти. У нашому випадку це означає, що державний агент "утримається" від крадіжки останніх 100 одиниць колективного блага у разі, коли загальний обсяг колективних благ складе 100 одиниць. Це і є нижньою межею мотивації державного агента до створення колективних благ для суспільства, що досягається природним чином без зовнішнього втручання, як результат дії "невидимої руки". "У правила "невидимої руки" Адама Сміта немає політичного аналога", відзначає з цього приводу Дж. Бьюкенен [1, с. 20]. Але навіть враховуючи, що дане твердження можна частково піддати сумнівам, беззаперечним є факт, що інтереси державного агента й суспільства не можуть повністю збігатися. Тому має бути вироблений чіткий механізм контролю суспільства за державними агентами.

Проведене дослідження дозволило сформулювати такі висновки.

Рентоорієнтована поведінка – це поведінка, спрямована на отримання додаткового доходу за рахунок політичного процесу. Відповідно, політична рента – це додатковий дохід, можливість і джерела для отримання якого з'являються в політичному процесі. Політична рента за своєю природою подібна до ренти економічної, оскільки джерелом її утворення є монопольне становище. Водночас існують суттєві відмінності в джерелах для утворення самих монополій – економічної та політичної, що зумовлюють в кінцевому рахунку і відмінності в утворюваних рентах. Поперше, політична монополія носить загальний характер і поширюється на всі галу-

зі, сфери і рівні державного управління. По-друге, вона носить стійкий характер і не є тимчасовим явищем, що може зникнути під впливом конкуренції. По-третє, вона носить закритий характер, оскільки "вхід у галузь" жорстко регламентується законодавчими актами й охороняється державою. На відміну від економічної ренти, політична рента не обмежується виключно грошовими доходами, а включає також отримання благ в інших формах (наприклад, повага, престиж, популярність).

Виробництво суспільних благ передбачає певні витрати від державних агентів, що беруть участь у цьому процесі. Витрати державних агентів на створення суспільних благ можуть містити в собі: витрати виробництва благ, "витрати боротьби", і "втрачену вигоду" держслужбовців у разі, коли колективні блага, що створюються "для всіх", ведуть до скорочення їхніх власних доходів чи можливостей їх отримання. Отже, інтереси суспільства й інтереси державних агентів не збігаються, що означає незацікавленість державних агентів у витратах владних ресурсів заради створення суспільних благ. Межа в одержанні ренти за рахунок колективного блага (норма заміщення) досягається, коли граничні втрати в колективних благах для кожного члена суспільства дорівнюють його граничним доходам у вигляді ренти. Для створення ефективної мотивації державного агента необхідно, щоб "провал" між граничною корисністю рентного доходу і граничних витрат колективних благ заповнювався зовнішнім контролем за поведінкою держслужбовців. Отже, з боку суспільства необхідно виробити інститут ефективного контролю за державною владою.

1. *Бьюкенен Дж. М.* Сочинения / Дж. М. Бьюкенен. – М.: "Таурус Альфа", 1997. – 560 с.
2. *Дементьев В. В.* Власть : экономический анализ. Основы экономической теории власти / В.В. Дементьев. – Донецк : Каштан, 2003. – 200 с.
3. *Дементьев В. В.* Мотивация собственника и система экономической власти в переходной экономике / В.В. Дементьев // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 8. – С. 115–119.
4. *Дементьев В. В.* Рентоориентированное поведение и господствующая фирма в переходной экономике Украины / В.В. Дементьев // Экономика и право. – 2001. – № 1. – С. 81–87.
5. *Дементьев В. В.* Экономика как система власти : моногр. / В.В. Дементьев // Донецк : Каштан, 2003. – 389 с.
6. *Бреннан Дж.* Причина правил. Конституционная политическая экономия: Экономическая школа / Джеффри Бреннан, Джеймс Бьюкенен. – М., 1995. – С. 272.
7. *Длугопольский О. В.* Політекономія публічного сектора : західні орієнтири // Економічна теорія: наук. журн. / В.О. Длугопольский – 2006. – № 2. – С. 3–16.
8. *Заостровцев А.* Рентоориентированное поведение: потери для общества / А. Заостровцев // Вопросы экономики. – 2000. – № 5. – С. 31–44.
9. *Зятковський І. В.* Вплив економічної влади на розвиток і становлення сучасних бізнес структур / І.В. Зятковський // Актуальні проблеми економіки. – 2005. – № 12 (54). – С. 41–47.
10. *Носова О. В.* К вопросу о природе эффективности ренты и рентоориентированного поведения как институтов развития: опыт стран Восточной Азии / О.В. Носова // Наукові праці ДонТУ. – 2005. – Вип. 89-2. – С. 90–96. (Серія економічна).
11. *Нуреев Р. М.* Джеймс Бьюкенен и теория общественного выбора / Р.М. Нуреев // Сочинения / Дж. Бьюкенен – М.: "Таурус Альфа", 1997. – С. 445–482.